

JACQUELINE DE ROMILLY–
MONIQUE TRÉDÉ

AZ ÓGÖRÖG NYELV
SZELLEME

Fordította:
VARGYAS BRIGITTA

TARTALOMJEGYZÉK

Szerkesztői előszó	7
Magyar nyelvű fordítások – irodalmi tájékoztató	9
Előszó	17
Egy holt nyelv különös életerege	19
A nyelv és az irodalmi művek	33
A főnév és a ragozás változatossága (szórend, névelő, nemek)	45
Szóalkotás: összetétel és képzés	61
Néhány szó az ígéről (cselekvő és szenvedő igealakok, igemódok, igeidőek)	79
Játék a partikulákkal, avagy a lefordíthatatlan árnyalásának művészete	93
Képek, hasonlatok, metaforák	103
Az ógörög és a francia nyelv	125
Zárszó gyanánt	133

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Jacqueline de Romilly és Monique Trédé *Petites leçons sur le grec ancien* (Rövid leckék ógörögből) magyar kiadásának terve két okból is régóta érlelődött bennünk. Egyrészt azért, mert ösztönző példa állt előttünk: Borzsák István *A latin nyelv szelleme* (Budapest, 1942) című műve, amelyben a kiadó beharangozója szerint „előítéletek foszlanak szét, és ritkábban hangoztatott igazságok keresik útjukat a klasszikus műveltség barátai felé”. A küldetés – amelyet betöltött – a latin irodalom és nyelv gyöngyszemeinek bemutatása, és közvetve, végső soron az érdeklődés, az olvasási és később a tanulási kedv felébresztése volt. Jóllehet, akkoriban a latint még nyolc éven át tanuló gimnáziumi ifjúságnak és a belőle nevelkedő művelt közönségnek sokszor elegendő volt az irodalmi részletek felvonultatása, és a szöveghelyek megjelölése – a magyar fordítás sok esetben el is marad –, *A latin nyelv szelleme* megannyi értékes felismerésével a mai olvasónak is lelkesítő olvasmány maradt.

Borzák több mint hetven éve megjelent, kis terjedelmű könyvének lehet immár méltó párja *Az ógörög nyelv szelleme*. Hasonló áttekintés ugyanis eddig magyarul nem született. Márpedig régi adósság ez, és ennek törlesztésében egyszersmind benne rejlik vállalkozásunk másik, alapvető oka is: olyan befogadható, az ógörög nyelv és irodalom ragyogó kincseit és szépségét felvillantani képes olvasmányra van szükség, amely a görög szellem iránt mindig fogékony magyar ifjúság szívéhez szól. Nem tagadjuk: az ógörög nyelv és irodalom szeretetét szeretnénk megosztani immár nemcsak az egyetemi görögös csoportjaink résztvevőivel (a kezdésre kötelezett vagy önként vállalkozó egyetemistákkal), hanem a kisgimnazistákkal és a legszélesebb közönséggel is. Ennek a kultúrának a szeretete és ismerete nem veszhet el. Abban bízunk, hogy lelkesedésünk e könnyen olvasható, franciából átültetett könyv segítségével is tovább lelkesíthet.

A leghatásosabb természetesen az lett volna, ha mi magunk, magyar szemmel írunk áttekintést. Erre azonban most nem vállalkozhattunk. A cél elérése szempontjából mégis hiányérzetünk. Ez a könyv ugyanis, jóllehet a francia szellem és a francia nyelv szemszögéből tekint a görögre, önmagát hasonlítja össze vele, csaknem valamennyi megállapításával a magyarok számára is befogadható. Alig-alig vannak (talán csak a 8. fejezetben) olyan részek, ahol tudomásul kell vennünk: nemcsak a göröggel, de a franciával kapcsolatban is új ismereteket szerzünk.

Az eredeti kiadást a szerzők engedélyével itt-ott megtoldtuk. A görög szavak latin betűs átírása mellé a görög alakot is beillesztettük, a jegyzetekben pedig (a hetedik fejezet hosszabb, irodalmi részleteinek kivételével, ahol a költői képek, az irodalmi élmény volt az elemzés tárgya) az idézeteket eredetiben is közöltük. Mindezt – miként mindent e kötet kapcsán – az olvasó megnyerése, kiszolgálása érdekében tettük. A görög betű, a görög írás szép, aki azt látja, olvassa, el nem feledi. Hátha eképpen, a latinos átírás mellett a görögöt kibetűzve akadnak majd olyanok, akiket rabul ejt ez a szépség. Az eredetiben csak elvétve szerepelnek az idézetek mellett a pontos szöveghelyek. A fent leírt igyekezet szellemében azonban valamennyi részlet pontos „lelőhelyét” is megadtuk, hogy az olvasó, akit reményeink szerint elbűvöl a görög nyelv és irodalom, felkereshesse és tovább olvashassa a részletet és az adott szerző teljes művét. Az egyes idézetek és irodalmi alkotások fordítóinak nevét, valamint a teljes kiadások könyvészeti adatait a kötet elején közöljük, innen könnyen eligazodhat a *philhellén* olvasó, hol keresse következő olvasmányélményeit.

Végezetül ezt a kis (*petit*) könyvet annak a gimnáziumban (γυμνάσιον) tanuló vagy oda készülő ifjúnak, az egyetemen gyötördő „gyógygörögösnek” (περιεργασμένης) és érdeklődő magyar olvasónak (ὁ σπουδάζων περὶ τῆς παιδείας) ajánljuk, akiben megvan a készség a szépség befogadására.

Budapest, Ménesi út, 2014. augusztus

*Fenséges édességű, zengő beszéd,
a legszebb, mi ember ajkán születék.*
(André Chénier: *A lelemény*)

ELŐSZÓ

Az ókori Hellas kultúráját, saját kultúránkra gyakorolt hatását aligha lehet találóan méltatni. A művek – amelyeket pontos fordítások közvetítenek számunkra – már önmagukban lenyűgözik az olvasót, ezért ritkán gondolkodunk el azon, vajon mit köszönhet az ógörög irodalom magának a nyelvnek, amely az idők során alakulva olyan páratlan kifejezési eszközzel ajándékozta meg a költőket és a prózaírókat, amelyet a rómaiak is megirigyeltek.

Ebben a könyvben az ógörög nyelv különleges tulajdonságairól lesz szó, de nem az a célunk, hogy alakтанát és szabályait tanítsuk, hanem az, hogy szépségét bemutassuk. Néhány példa segítségével azokra a finomságokra kívántunk rávilágítani, amelyekkel – egyedülálló kifejezésmódjának köszönhetően – a görög a nyelvi közlést gazdagítja. Ezzel egyszersmind arra is magyarázatot igyekeztünk keresni, vajon miként szerezhették ez a nyelv ilyen rendkívüli befolyást, miért terjedhetett el olyan nagy földrajzi térségben, hogy az évszázadok során – kezdve a latinnal – nyomot hagyjon Európa legtöbb nyelvében.

Úgy gondoljuk, hogy a görög irodalom sikerei részben éppen az ógörög nyelv sajátosságaival – pontosságával és sokrétűségével – magyarázhatók. Tágabb összefüggésben mindez rávilágít arra is, hogy – koroktól függetlenül – milyen rendkívüli jelentősége van a hajlékony, másfelől szabatos nyelvi kifejezésnek egy-egy civilizáció kibontakozásában és virágzásában.

EGY HOLT NYELV KÜLÖNÖS ÉLETEREJE

Akik azon fáradoznak, hogy az ógörög nyelvet – Franciaországban vagy másutt – kiszorítsák az iskolai oktatásból, előszeretettel gondolnak rá úgy, mint egy kicsiny, függetlenségétől már jóval a kereszténység megjelenése előtt megfosztott nép nyelvére, amely voltaképpen csak valami ködös távoli múltban létezett. Ennél nagyobb hibát akarva sem követhetnének el. A görög nyelv egyik sajátossága ugyanis éppen az, hogy a kora ókortól kezdődően feltartóztathatatlanul terjedt el a világban, és eközben semmiféle politikai hatalom nem támogatta, amely a leigázottakra kényszerítette volna. Nem mi vagyunk az elsők, akik erre felhívjuk a figyelmet. Mindezt azonban valóban fontos tudatosítanunk magunkban. Amikor tehát a görögöt vizsgálni kezdjük, figyeljünk arra a kérdésre, vajon miként valósulhatott meg korszaként a – katonai hódításoktól független – nyelvi térhódítás, illetve adott esetben a visszahódítás.

Valóban szinte ámulatba esünk, amikor a görög diadalútjának különböző korszakait számba vesszük. Ez a nyelv a világ legkülönbözőbb, egymástól távol eső pontjain honosodott meg. Ha visszatekintünk a görög történelem kezdeteire és arra az időszakra, amikor a görögök a Földközi-tenger keleti térségében megvetették a lábukat, egy dolog azonnal töprengésre késztet: a görögök kis csoportokban telepedtek le, amelyek egymástól függetlenül éltek, még ha bizonyos korszakokban némelyek a többiek fölé kerekedtek is. Általában önálló államokat alkottak, amelyek aztán önrendelkezésük megtartása mellett szövetségre léphettek egymással. Ekkor a földközi-tengeri térségbe kirajzó görögökről már beszélhetünk, de *Görögországról* még nem. A legelső görög nyelvű mű, Homéros alkotása, a görögök Trója elleni háborújának egy részét énekli meg. Közös vezetés alatt egyesült,

de egymástól igen távol eső vidékekről érkező seregtesteket mutat be a Költő. Volt, aki a Peloponnésosról, Hellas északi területeiről, vagy a görög félszigeten kívüli területekről érkezett. Utóbbira példa Odysseus, aki a mai Korfu közelében fekvő Ithakából származott. Mások még messzebbről, Krétáról vagy az Égei-tenger déli térségéből csatlakoztak a sereghez. Rögtön megállapíthatjuk tehát, hogy a görög történelem e kezdeti időszakát terjeszkedési törekvések jellemzik, de mindez annak ellenére sem jelentette a valódi politikai egység kialakulását, hogy már körvonalazódott egyfajta összetartozás érzése, amely a nyelvben és kultúrában jutott kifejezésre. A folyamat később tovább erősödött. A másik homérosi eposz, az *Odysseia* a főhőst, Odysseust úgy ábrázolja, mint aki hazatérőben a Földközi-tenger egészét beutazza, és ismeretlen, olykor szörnyek lakta vidékekre is elvetődik. Bolyongásai során, amelyekben a távoli tájak és a sokszínű világ felfedezésének vágya jut kifejezésre, Tunézia és Szicília partjaira is eljut. Bizonyos értelemben ezek a kapcsolódások készítik elő a következő, különösen jellegzetes korszakot, amely hozzávetőlegesen a Kr. e. VIII–VI. századot öleli fel. Ez az általunk is ismert városállamok (polisok) kialakulásának, legfőképpen pedig – szempontunkból elsősorban ennek van jelentősége – az úgynevezett „gyarmatosításnak” a kora. Ennek a „gyarmatosításnak” természetesen semmi köze sincs a fogalomnak ahhoz a jelentéséhez, ahogyan a gyarmatosítást az újkori történelemben értik: mindez a korai görög történelemben egyáltalán nem járt együtt az anyaországhoz csatolandó terület feletti politikai hatalomgyakorlással. Sokkal inkább lakhelyváltásként foghatjuk fel. Azok a polgárok, akik elégedetlenek voltak városállamuk politikai vezetésével, új, megművelhető földterületekre vágytak, vagy éppen csak kíváncsiak voltak és kedvelték a változatosságot, felkerekedtek, hogy másutt próbáljanak szerencsét. Megfelelő helyet kerestek maguknak, ahol egyezsége jutottak a helyi lakosokkal, vagy éppen kiszorították őket, és az új, az anyavárostól független hazában meghonosították saját isteneiket, szokásaikat

és *nyelvüket*. Ezeknek a telepeknek némelyike kereskedelmi átlomás maradt, míg mások nagyvárosokká, jelentős kulturális, kereskedelmi központokká és – természetesen – a görög nyelv és kultúra terjesztésének hídfőállásaivá fejlődtek.

A görögök tehát anélkül, hogy a hódítás vágya hajtotta volna őket, hamarosan megtelepedtek szerte a Fekete-tenger és a Földközi-tenger partvidékén, és mindenütt elterjesztették nyelvüket. Nem soroljuk fel minden településüket, elegendő arra szorítkoznunk, ami leginkább érint minket. Ha Odysseus hazájából képzeletben nyugat felé hajózunk, megállapíthatjuk: a görögök olyannyira benépesítették Dél-Itáliát, hogy azt gyakran csak *Megalé Hellas*-ként [μεγάλη Ἑλλάς], azaz *Nagy Görögország*-ként emlegetik. Sybaris, Krotón, Taras – hogy csak találomra említsünk néhány városnevet, nem is beszélve Nápolyról és Szicíliaáról, ahol a görögök szilárdan megvetették a lábukat, és komoly történelmi szerepre hivatott városállamokat alapítottak. Eszünkbe juthat Syrakusai, de mindazok a híres városok is, amelyeknek ma is ismerjük nevét, sőt egyes esetekben jelentős régészeti emlékeik is ránk maradtak: a sziget délnyugati részén Selinus, a keleti parton Megara Hyblaea és Katané, a sziget másik, nyugati végén pedig Segesta. Ezeket a városokat más-más időpontokban, eltérő népcsoportok alapították. Közös viszont bennük, hogy a görög nyelv meghonosodásának és későbbi térhódításának a kiindulópontjaivá váltak. Földközi-tengeri utunkat hazánkban, Franciaországban folytathatjuk, ahol a görög városok nevei, mint Nizza, Antibes, Agde és Marseille (Massalia) a görög nyelv megannyi bástyáját képviselik. Ugyanígy a spanyol partok mentén is alapítottak telepeket a görögök. Még a Gibraltári-szoroson is átkeltek, nagyon is görögös nevet hagyva örökül Nyugat-Afrika hegységének, az Atlasznak, amely így a világot vállán tartó és a szomszédos óceánnak, az Atlanti-óceánnak is nevet adó görög titán emlékét őrzi. A Magreb-régióban kevesebb a görög gyarmatváros, és köztudott, hogy a szicíliai görög városállamok a Magrebtől északra, a Tuniszi-öbölben található, föníciai

alapítású Karthagóval összeütközésbe kerültek. Tunézia azonban gazdag görög emlékekben, Kyréné pedig, amely a Földközi-tenger partjánál, a mai Líbia északi partvidékén fekszik, valamikor olyan terület volt, amelyet fejlett görög kultúra jellemezett. Egyiptommal kapcsolatban, ahol sok híres görög megfordult, nem feledkezhetünk meg a tekintélyes kikötővárosról, Naukratisról, amelynek egészen addig kellett összekötő szerepet játszania, amíg Nagy Sándor politikai örökösei ebben az országban is görög államot és görög könyvtárt alapítottak (Alexandria), és amíg a görög nyelv itt is a mindennapos érintkezés elengedhetetlen részévé nem vált.

Ezzel vissza is értünk Kis-Ázsia tájaira, ahol minden elkezdődött, és ahonnan a görög nyelv az évszázadok során terjeszkedni kezdett. Ha ehhez a fekete-tengeri gyarmatvárosokat is hozzávesszük, lassanként megérthetjük, miként tudott hódító háborúk és egységes politikai keret nélkül is, keleti és nyugati irányban egyaránt, ilyen jelentős területen elterjedni a görög kultúra. A görög már nemcsak egy kis, néhány ezer négyzetkilométeres félsziget nyelve volt, hanem szinte mindenhová eljutott a Mediterráneumban, és sajátos egységet teremtett az ókori világban.

E jelenség leírásában már messze túlhaladtunk „a gyarmatosítás koraként” meghatározott időszakon. A „gyarmatosítás” a görög szellemiségből fakadt, de a jövő felé is mutatott. Meg kell azonban állnunk az V. században, az athéni kultúra nagy korszakánál, majd később a IV. században is, amikor – Nagy Sándor hódító hadjáratainak köszönhetően – a görög nyelv még távolabbi térségekbe is eljutott.

Jóllehet Athén nagyhatalmi befolyása a görög nyelvterületet nem növelte, röviden mégis tárgyalnunk kell, mert jelentősen hozzájárult e politikailag széttagolt világ kulturális egységéhez. Athén a perzsa háborúkban, a Kr. e. 490-ben és 480-ban aratott győzelmeit követően, gyökeresen új politikai berendezkedésnek, a megszilárduló demokráciának köszönhetően számos, a per-

zsák elleni háborúban szövetséges városállam fölé terjesztette ki fennhatóságát. Vezető szerepét lépésről lépésre egyfajta birodalommal alakította át: szövetségesei pénzbeli hozzájárulással támogatták, miközben Athén egyedül rendelkezett a szövetség katonai ereje felett. Számunkra azonban még fontosabb, hogy eközben bizonyos értelemben Hellas központjává is vált, és így az összes többi görög városból, különösen északról és Szicília-ból is vonzotta magához a tudósokat, értelmiségieket. Például a szofistákat, akik „Periklés századában”, a demokrácia virágkorában játszottak meghatározó szerepet. Közülük a leghíresebb a szicíliai Gorgias és az Égei-tenger északi vidékéről, Abdérából származó Prótagoras volt. Athén vallási ünnepeire tömegesen áramlottak idegenek a városba: ismeretségeket kötöttek, társalogtak, a kulturális egység pedig a megsokszorozódó érintkezések révén egyre erősödött. Méltó viszonzásképpen az athéni művészi alkotások és a városállam dicső híre a távoli gyarmatvárosokba is eljutott, ahová Athén elküldte művészeit, és ahol színtre vitték tragédiáit. A közismert történet szerint Syrakusaiban a peloponnésosi háború során fogságba esett athéniak azzal tudták megváltani szabadságukat, hogy legyőzőik előtt a kiváló költő, Euripidés kardalait adták elő – aki történetesen az athéni tragédia nagy kedvelőjének, Archelaos makedón királynak az udvarában végezte be életét – hazájától, Athéntől távol. Ennek a kulturális egységesülésnek szép példája az a határozat, amelyet Periklés korában hoztak. Az athéniak úgy döntöttek, újabb gyarmatvárost alapítanak, de ezúttal nem athéni, hanem – ez a hallatlan újdonság – összegörög (*pánhellén*) települést, ahová a különböző görög városállamok mindegyike küldhetett telepeseiket. Ez a város az ókori Sybarishoz közeli Thurioi lett, amelynek törvényeit a szofista Prótagoras állította össze, polgáraihoz pedig a történetíró Hérodotos is csatlakozott.

Ugyanebben az időszakban egy másik egységesülési folyamat is elkezdődött, amely azonban közvetlenül a nyelvet érintette: a görög néptörzsek különféle dialektusait hamarosan *egy*

„nyelvjárás”, a kifejező elnevezésű *koiné*, azaz „a közös nyelv” váltotta fel.

A Kr. e. IV. században Athén mindinkább veszített vezető szerepéből, és Makedónia került fokozatosan előtérbe, az a királyság, amely nem sokkal később a hódító Nagy Sándort adta a világnak. Ekkor a „gyarmatosítás” korához képest a görög nyelv elterjedése új formát öltött, ami – úgy tűnik – korábbi állításainknak némiképp ellentmond, mert éppen katonai hódítás, méghozzá milyen hódítás zajlott! Nemcsak a görög városállamok jelentős része került alávetett helyzetbe: Nagy Sándor a Keletet is bejárta, a távoli India határáig eljutva. Hogyan is állíthatjuk tehát, hogy a görög nyelv nem katonai hódításnak köszönhette egyeduralkodóvá válását? Nagy Sándor valójában nem akarta saját kultúráját rákényszeríteni az uralma alá hajtott népekre. Anélkül, hogy bármely tekintetben életmódjuk megváltoztatását várta volna tőlük, a katonai egyezségtől egészen a házassági szerződésig terjedő szövetségek sorát kötötte, és így minden bizonnyal már pusztán a politikai tekintély is megfelelő zálogot nyújtott e népek számára ahhoz, hogy vonzóvá váljon számukra a görög kultúra. Nagy Sándor és kísérete nyomában tehát, amelyből az írók és filozófusok sem hiányozhattak, a görög nyelv egyre távolabbi vidékekre jutott el.

A közelmúlt felfedezéseinek köszönhetően ma sokkal pontosabb képet alkothatunk arról, hogy ezeken a távolba vezető keleti tájakon milyen nagy területen vált meghatározóvá a hellénisztikus kultúra. A legjelentősebb példák közül itt csak néhányat említünk. Afganisztán északkeleti részén, a baktriai síkság legkeletibb pontján fekvő Ai Khanoumban Paul Bernard vezetésével (*Délégation archéologique française en Afghanistan, DAFA*) francia régészek egy csoportja színházzal és tornacsarnokkal rendelkező görög várost tárt fel.* Ugyanott két feliratra is bukkantak. Ezek egyike arról tanúskodik, hogy Delphoi tanítása még

* Lásd P. Bernard, *Fouilles d’Ai Khanoum I*, Klincksieck, Paris, 1973; a Kineas-héronban talált oszlopfeliratról ld. 108.

a hellénizmus eme előretolt állásáig is eljutott. Ugyancsak Paul Bernardnak köszönhető, hogy Ai Khanoum görög-indiai palotájának egyik terméből, amelyet már egészen maga alá temetett a sivatag, különleges papirusz nyomai kerültek napvilágra. Anyaga úgy porladt el, hogy a betűk tintarajzának lenyomata, egyéb „adathordozó” híján, a homokban rögzült. Igazi csoda! Az egykori papiruszra már csak a lap sarkainak halvány lenyomata emlékeztetett, de a görög nyelvű szöveg még tisztán kivethető volt: Aristotelés egyik filozófus tanítványának addig ismeretlen írását tartalmazta, aki Nagy Sándort kísérte ázsiai hadjáratán. Egy másik új keletű felfedezés az a felirat, amelyből a távoli Keletről származó Sóphytos ismerhetjük meg. Amikor családja a tönk szélére jutott, Sóphytos vándorbotot fogott, később gazdag emberként hazatérve oszlopra vésett, görög nyelvű költeményben emlékezett meg minderről. A sogdiai férfi Homéros verssoraira erősen emlékeztető görög sorokban meséli el kalandos élményeit: fontos volt számára, hogy az oly távoli Hellas nyelvén és irodalmi modorában fejezze ki magát. Hasonlóképpen, Egyiptomban, az egykori Kysisben – ma Douch –, amely a sivatag felé fekvő egyik legdélebbi egyiptomi város, a Kharga-oázis legtávolabbi pontján homérosi sorokra bukkantak: a lelet egy görög iskolamester tanuló számára készített összeállítását tartalmazza.

Ilyen történetek hallatán szárnyra kel a képzelet. Mindezek ékes bizonyítékai annak, hogy a nyelv a katonai hódítás nyomán nagy területen honosodott meg, jóllehet a hódító nem kényszerítette rá akarátát a meghódítottakra.

Jegyezzük meg azt is, hogy „feliratokat” említettünk. Nem véletlenül: az igyekezet ugyanis, amellyel az események emlékét az utókornak köre írt vagy kőbe vésett formában próbálták rögzíteni, ugyancsak görög vonás. Ezzel magyarázható, hogy szerte a világban, Gibraltártól Kínáig helyi eseményeket rögzítő görög feliratokat találhatunk, amelyek a kutatók számára mindmáig számos titkot rejtenek.